

KESIMNING GAP TURLARIDA BAJARADIGAN SINTAKTIK VAZIFALARI**Dilshod Jo‘raqulov***Samarqand davlat chet tillar instituti sharq tillari fakulteti 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalari o‘rganildi. Kesimning gap tuzilmalaridagi rolini tahlil qilish orqali uning gapning ma‘nosini ifodalashdagi funksiyalari, gap turlariga ko‘ra kesim elementlarining o‘zaro munosabatlari hamda sintaktik birlik sifatida tutilishi muhokama qilindi. Tadqiqotda turli gap turlari – so‘zlashuv, og‘zaki va yozma nutqlardagi kesimning o‘ziga xosligi va ularning sintaktik rollari misollar orqali ko‘rsatildi. Natijalarga ko‘ra, kesim gaplarning markaziy sintaktik elementi sifatida turli vazifalarni bajargani, gap tuzilmalarining yanada tushunarli va aniq ifodalanishiga xizmat qilgani aniqlandi. Maqola tilshunoslik sohasidagi grammatika va sintaksis fanlari uchun qo‘shimcha ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kesim, gap turlari, sintaktik vazifalar, gap tuzilmasi, tilshunoslik, grammatika, sintaksis

Аннотация. В данной статье изучаются синтаксические функции сказуемого в различных типах предложений. Анализируя роль сказуемого в структуре предложения, рассматриваются его функции выражения смысла предложения, взаимоотношения элементов сказуемого в зависимости от типа предложения, а также его статус как синтаксической единицы. В исследовании приводятся примеры, иллюстрирующие особенности сказуемого в различных типах речевой коммуникации — разговорной, устной и письменной, а также его синтаксические роли. Результаты показывают, что сказуемое является центральным синтаксическим элементом предложения, выполняющим различные функции, способствующими более понятному и точному выражению структуры предложения. Статья представляет дополнительный научный источник в области лингвистики, грамматики и синтаксиса.

Ключевые слова: сказуемое, типы предложений, синтаксические функции, структура предложения, лингвистика, грамматика, синтаксис

Kirish

Kesim, gap tarkibida asosiy sintaktik bo‘laklardan biri bo‘lib, gapning ma‘nosini belgilovchi va uning asosiy harakatini ko‘rsatuvchi qismidir. U gapning sub‘ekti bilan bog‘lanib, undan kelayotgan ma‘lumotni ifodalaydi. Kesim gapning poydevoridir, chunki gapning mantiqiy tuzilishi va semantik ohangini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida

kesimning turli turlari mavjud bo‘lib, ular gapning turiga ko‘ra o‘ziga xos sintaktik vazifalarni bajaradi.

Kesim gapning asosiy qismlaridan biri bo‘lib, u gapda bajarilgan harakat yoki holatni bildiradi. Turli gap turlarida kesimning vazifasi o‘ziga xos bo‘lib, u asosan gapning asosiy fikrini ifodalaydi. Masalan, so‘zlama gapda kesim bajarilayotgan harakatni, savol gapida esa so‘ralayotgan yoki aniqlanayotgan holatni ko‘rsatadi. Shuningdek, bu sintaktik birlik gapda mulohaza yuritish yoki qaror qabul qilish jarayonini aks ettiradi. Shu sababli, kesimning turli gap turlaridagi vazifalarini tahlil qilish gapning umumiy tuzilishi va maqsadini tushunishga yordam beradi hamda tilshunoslikda asosiy o‘ringa ega bo‘ladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi turli gap turlarida kesimning sintaktik vazifalarini aniqlash va ularni chuqur tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqot doirasida kesimning gap tarkibidagi o‘ziga xos o‘rinlari, uning gap ma‘nosini qanday belgilashi hamda turli gap turlaridagi funksiyalari o‘rganiladi. Shuningdek, kesimning sintaktik vazifalarining gap mazmuni va tushunarli bo‘lishiga ta‘siri tahlil qilinadi, bu esa tilshunoslik, ayniqsa sintaksis sohasida muhim ilmiy natijalarga olib kelishni ko‘zlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalari mavzusida olib borilgan mavjud adabiyotlar tahlilida, ko‘plab tilshunoslar kesimning gap tarkibidagi ahamiyatini turli nuqtai nazarlardan o‘rganib chiqqan. Ularning tadqiqotlarida kesim asosan gapning asosiy qismlaridan biri sifatida, gap ma‘nosini va strukturaviy barqarorligini ta‘minlovchi element hisoblanadi. Ba‘zi olimlar kesimni fe‘l turkumiga mansub bo‘lib, gapning boshqaruvchi qismi deb qarashadi, boshqalar esa uning sintaktik vazifalarining farqlanishi gap turiga qarab o‘zgarishini ta‘kidlashadi. Masalan, oddiy va murakkab gaplarda kesimning o‘rni va vazifalari turlicha ko‘rib chiqilgan; shuningdek, tarkibiy va birikma gaplarda uning sintaktik aloqalari va funksional ta‘siri alohida izohlangan. Bir nechta tadqiqotlarda kesimning gap ma‘nosi hosil qilishdagi roli, gapdagi sub‘yekt bilan munosabati, shuningdek, cheklovchi va qo‘shimcha elementlar sifatida vazifalari batafsil yoritilgan. Bu nuqtai nazarlar joriy tadqiqot uchun mustahkam ilmiy asos va sintaktik vazifalar kontekstida kesimning o‘rganilishining birlikligini ta‘minlaydi.

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalarini tushunishda turli nazariy yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Sintaksis nazariyalari, xususan, transformatsion generativ grammatika va funksional sintaksis nazariyasining kesimga oid tahlillari o‘zaro solishtirilganda, har biri o‘ziga xos yondashuv va tavsiyalarni taqdim etadi. Transformatsion generativ grammatika kesimni gapning asosiy tarkibiy qismi sifatida ko‘radi va uning funktsiya va o‘rinini qat‘iy belgilar asosida aniqlashga intiladi. Shu bilan birga, funksional sintaksis nazariyasi kesimning gapdagi mavqei uning kommunikativ vazifasi bilan

chambarchas bog'liq deb hisoblaydi, ya'ni kesim gap holatini, gap turini va matn kontekstini uzun yoritadi. O'zbek tilida kesimning sintaktik roli ko'p jihatdan bu nazariyalarning kombinatsiyasi bilan tushuntiriladi; o'zbek tili sintaktik tuzilishida kesim gapning predikat qismini tashkil qilib, gapning ma'nosini aniq ifodalashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun, sintaktik va semantik jihatdan kesimning vazifalarini tahlil qilishda nazariy yondashuvlarni o'zaro qiyoslash va ularning hududiy til xususiyatlariga moslashuvi zarurdir. Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalari mavzusida o'tkazilgan tadqiqotlar va amaliy ishlar ko'plab sintaktik tahlillarni o'z ichiga oladi. Deklarativ gaplarda kesim subyekt va predikat o'rtasidagi munosabatni aniqlashda asosiy rolni o'ynaydi, bunda u gapning asosiy axborotini taqdim etadi. Savol gaplarida esa kesim so'roqqa mos ravishda o'zgaruvchi sintaktik vazifalarni bajaradi, masalan, ma'lum bir elementni ta'kidlash yoki o'ringa qo'yish orqali gapning tushunilishini ta'minlaydi. Bu yurqoch gaplarda esa kesim buyuruqning amalga oshirilishini ifodalovchi asosiy bo'g'in sifatida vazifa ko'radi, bu yerda uning sintaktik struktura va ohangdagi o'ziga xosligi aniqlanadi. Hayrat ifoda qiluvchi gaplar esa kesimning intonatsion va emotsional funksiyalarini ko'rsatadi, bu funktsiya ko'pincha gapning ifodaliligini oshirish uchun ishlatiladi. Ushbu tadqiqotlarda ko'p hollarda korpus tahlillari va eksperimental metodologiyalar qo'llanilgan, ular orqali turli gap turlarida kesimning funksional roli batafsil o'rganilgan. Biroq, adabiyotlarda ba'zi jihatlar, masalan, kesimning noan'anaviy gap turlaridagi rolini chuqurlashtirilgan tahlili va interfaol gaplar kontekstidagi vazifalari yetarlicha yoritilmaganligi aniqlangan. Shu sababli, kelajakdagi tadqiqotlar uchun ushbu kamchiliklarni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalarini o'rganishda bir nechta tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Avvalo, kuzatish metodi yordamidaturli gap turlaridagi kesimlarning sintaktik funksiyalari chuqur tahlil qilindi. Bu metod tanlangani shundaki, u gaplarni real kontekstda o'rganishga imkon beradi va til strukturasi haqidagi nazariy ma'lumotlarni mustahkamlaydi. Shuningdek, taqqoslash metodidan ham foydalangan holda, bir xil kesimning turli gap turlarida qanday rol o'ynashi aniqlanib, ularning o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklar tahlil qilindi. Ushbu yondashuvlar o'zbek tilining sintaktik xususiyatlarini o'rganuvchi tadqiqotchilar uchun ayni muddao, chunki ular tilning morfo-sintaktik strukturasi va gap qurilishidagi noyobliklarni ochib beradi. Shu bilan birga, statistik tahlil usullari qo'llanilib, olingan ma'lumotlarning aniq va ishonchli bo'lishi ta'minlandi. Natijada, tadqiqotda tanlangan metodlar o'zbek tilining sintaksisini mukammal o'rganishga imkon yaratadi va kesimning gap turlaridagi sintaktik vazifalarini aniqlashda eng maqbul usullar sifatida ajralib turadi.

Ma'lumotlarni yig'ish jarayoni asosan turli manbalardan, xususan adabiy matnlar, og'zaki til korpuslari va amaliy nutq namunalariidan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'rganilayotgan gaplarning turlari va ularda kesimning sintaktik vazifalarini aniqlash maqsadida namunalar diqqat bilan tanlab olinadi. Tanlash mezonlariga gaplarning turli murakkablik darajasiga, turli uslubiy va kontekstual vaziyatlarga mos kelishi, shuningdek, kesimning gapdoshlar orasidagi munosabatlarni qanday ifodalashini ko'rsatishi kiradi. Bu yondashuv sintaktik vazifalarni to'liq va tushunarli tarzda tasvirlash imkonini beradi, shuningdek, tahlil asosida kelgusidagi tadqiqotlar uchun mustahkam asos yaratadi.

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalarini aniqlash va tasniflashda tahliliy asos sifatida sintaktik tahlil usullari va lingvistik modellardan foydalaniladi. Avvalo, gap tuzilishini chuqur o'rganish uchun generative grammatika va strukturalizm nazariyalari asosida yondashuvlar qo'llaniladi. Bu yondashuvlar kesimning turli gap turlaridagi o'rni va funksiyasini aniqlash, gap ichidagi aloqalarini tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, Ximelli yoki Tesniyer sintaksis daraxti kabi vositalar yordamida gap tarkibidagi semantik va sintaktik elementlarning o'zaro munosabatlari ko'rsatib beriladi. Metodologiyada aniq belgilangan kategoriyalar asosida kesimning asosiy va yordamchi vazifalari, shuningdek, gapning bosh va bo'laklari orasidagi bog'lanishlar belgilab olinadi. Natijada, bu tahlil vositalari yordamida kesimning sintaktik vazifalari nafaqat tasviriy, balki tizimli nuqtai nazardan ham o'rganiladi, bu esa tilshunoslik tadqiqotlarida chuqur va keng qamrovli tahlil qilish imkonini yaratadi.

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalarini tahlil qilish jarayonida tadqiqot natijalarining ishonchliligini va aniqligini ta'minlash uchun bir nechta metodologik qadamlar qo'llanildi. Avvalo, tahlil davomida olingan ma'lumotlar ikki yoki undan ortiq mustaqil tahlilchilar tomonidan qayta ko'rib chiqildi, ya'ni peer review jarayoni amalga oshirildi, bu esa xatoliklarni kamaytirish va natijalar ishonchliligini oshirishga yordam berdi. Shuningdek, triangulyatsiya metodi qo'llanib, turli manbalardan olingan ma'lumotlar solishtirildi va moslik darajasi baholandi, bu esa natijalar ishonchliligini mustahkamladi. Bundan tashqari, tahlil davomida ma'lumotlarning o'zaro mosligini tekshirish uchun turli konsistensiya tekshiruvlari o'tkazildi, bu esa sintaktik vazifalarning aniqligi va umumlashgan xulosalarning to'g'riligini ta'minladi. Ushbu qadamlar natijasida kesimning gap turlaridagi sintaktik vazifalarini tahlil qilish natijalari ilmiy nuqtai nazardan ishonchli va valid hisoblanadi.

Xulosa

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalari juda muhimdir. U gapning asosiy bo'g'ini sifatida, gap ma'nosini to'liq ifodalashda markaziy rol o'ynaydi. Kesim predikat funksiyasini bajarib, gapda harakat yoki holatni bildiradi va sub'ekt bilan bog'lanadi. Har xil gap turlarida kesimning vazifasi o'zgarib, masalan, so'zlashuv gaplarida harakatni, so'rov

gaplarida esa savol ma'nosini shakllantiradi. Shuningdek, ko'chirmalar va murakkab gaplarda ham kesim asosiy ma'no elementlarini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois, gapning sintaktik tuzilishida kesim markaziy o'rinni egallaydi va gapning ma'nosini belgilashda asosiy vosita hisoblanadi.

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalarini chuqur anglashi gap qurilmasini tahlil qilishda va tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kesimning sintaktik roli tushunilganda, gapning ma'no yaxlitligi va uning ichki bog'lanishlari aniqroq ko'rinadi, bu esa tilni yanada samarali va aniq ifodalash imkonini beradi. Shuningdek, kesimning sintaktik funksiyalarini bilish tilshunoslikda murakkab gaplarni tahlil qilish, jumla tuzilishini tushunish va nutqni to'g'ri qurishda asosiy omillardan biridir. Shu sababli, kelajakdagi til tadqiqotlari va o'qitishda kesimning sintaktik vazifalariga e'tibor qaratish tilni chuqurroq o'zlashtirish va unga erkinroq yondashishni ta'minlaydi.

Kesimning gap turlarida bajaradigan sintaktik vazifalarini o'rganishnatijalari tilshunoslik sohasidagi keyingi tadqiqotlar uchun muhim asos yaratadi. Bu topilmalar tahliliy ramkalarni boyitib, gapning strukturaviy xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, til ta'limida, ayniqsa ona tili va xorijiy tillarni o'rgatishda, kesimning vazifalariga e'tibor qaratish nutq tuzilishini aniq va lo'nda ifodalashga ko'maklashadi. Sintaksis tahlilida esa bu bilimlar gap elementlari o'rtasidagi munosabatlarni yanada aniqroq tasniflash imkonini berib, til modelidagi noaniqliklarni aniqlash va tuzatishda qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aliyev, M. (2010). O'zbek tilshunosligi: sintaksis asoslari. Toshkent: Fan vatexnologiya.
2. Karimov, S. (2015). Kesimning gap turlaridagi sintaktik vazifalari. O'zbek tili va adabiyoti, 3(12), 45-52.
3. Rakhimov, D. (2017). O'zbek tilidakesimsintaksisi. Toshkent: O'qituvchi.
4. Sobirov, T. & Normatov, A. (2018). Gap turlari va kesimning ularni shakllantirishdagi roli. Linguistika, 6(1), 23-30.
5. Toshmuhhammadov, U. (2014). O'zbek tilining sintaktik tuzilishi. Samarqand: SamDU.
6. Xudoyberganov, E. (2012). Kesim va gap turlari orasidagi bog'liqlik. Tilshunoslik jurnali, 4, 98-105.
7. Yusupov, B. (2019). Sintaktik vazifalar va gap turlarining o'zaro aloqasi. Ilmiy izlanishlar, 7(2), 71-80.
8. Zokirov, M. (2016). O'zbek tilidakesimning sintaktik roli. Toshkent: Amir Temur.

9. Davronova, N. (2020). Kesimvagapturlari. Uzbek Academy of Sciences Reports, 12(3), 125-132.

10. Eshqulov, R. (2013). Tilshunoslikda kesimning sintaktik funksiyalari. O‘zbek tili va nutq madaniyati, 5, 40-46.